

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παγκόσμια ιστορία του ελληνικού κομμουνισμού

Όταν κατέρρευσε το «Σιδηρούν Παραπέτασμα», όπως με ψυχροπολεμικό τόνο είχε αποκαλέσει τον ευρωπαϊκό κομμουνιστικό κόσμο ο Βρετανός Ουίνστον Τσώρτσιλ, οι άνεμοι της αλλαγής σάρωσαν όχι μόνο τα πρώην κομμουνιστικά κράτη αλλά και το παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα. Ιδιαίτερα στη Δυτική Ευρώπη, τα κομμουνιστικά κόμματα, μαστιζόμενα από μια παρακμή που είχε αρχίσει πολύ πριν από το 1989, εξαυλώθηκαν. Πολλά, για να επιβιώσουν, εγκατέλειψαν τον μαρξισμό-λενινισμό και ασπάστηκαν είτε τη σοσιαλδημοκρατία είτε έναν νέο αριστερό ριζοσπαστισμό. Ωστόσο, ένα κόμμα ακολούθησε μια διαφορετική οδό. Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΚΕ) δεν ήταν πρόθυμο να αποκηρύξει τους επί σειρά δεκαετιών ήρωές του. Τον Φεβρουάριο του 1991, μετά από φλογερές και τραυματικές αντιπαραθέσεις, η πλειοψηφία των μελών του ΚΚΕ αποφάσισε ότι οι παλιοί κομμουνιστές είχαν δίκιο και οι μεταρρυθμιστές είχαν άδικο. Το κόμμα αποκήρυξε την «αντισοσιαλιστική προδοσία» του πρώην Σοβιετικού ηγέτη Μιχαήλ Γκορμπατσόφ και αρνήθηκε να αποποιηθεί το κομμουνιστικό όνομα, τα σύμβολα και την ταυτότητά του. Αν και η Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών, άλλοτε πατρίδα του κομμουνισμού, έπνεε πλέον τα λοίσθια, το φάντασμά της εξακολούθησε να στοιχειώνει το ΚΚΕ. Τη στιγμή που οι λαοί της Ανατολικής Ευρώπης γκρέμιζαν τα αγάλματα του Λένιν και του Στάλιν, το ΚΚΕ αναβίωνε το σταλινικό παρελθόν του και ο τότε ηγέτης του Χαρίλαος Φλωράκης αναφερόταν στον μαρξισμό-λενινισμό ως εικόνισμα.¹

1. Κωνσταντίνος Ζαγάρας, «Η ελληνική κομμουνιστική Αριστερά με κρίσεις ταυτότητας και πολιτικής. Η κομβική στιγμή του 1991», διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2018: 252.

Τι προκάλεσε αυτή την ιδιόμορφη προσήλωση στην κληρονομιά του μπολσεβικισμού; Θα μπορούσε κανείς να τη θεωρήσει εγχώρια εκλογική στρατηγική: ρίσκο που έπαιρνε το ΚΚΕ για τη διατήρηση της πολιτικής πειθαρχίας στους κόλπους ενός γερασμένου εκλογικού σώματος το οποίο ήταν επιφυλακτικό απέναντι στις μεταρρυθμίσεις και γεμάτο νοσταλγία για τον ηρωισμό της επαναστατικής περιόδου. Θα μπορούσε επίσης να επισημάνει ότι το ΚΚΕ δεν ήταν απλώς ένα κόμμα σαν όλα τα άλλα, αλλά ένα κόμμα φορέας μιας κοσμικής θρησκείας, μιας κοσμοπολίτικης ουτοπίας, που επιθυμούσε να εγκαθιδρύσει έναν ολότελα καινούριο κόσμο· κατά συνέπεια, η απαξίωση των αγίων του μόνο καταστροφική θα μπορούσε να αποδειχτεί για την κομματική οργάνωση και την εκλογική του βάση.² Καμιά όμως από τις παραπάνω εξηγήσεις δεν θίγει τον πυρήνα της σταλινικής αναβίωσης που συντελέστηκε στη διάρκεια της δεκαετίας του 1990. Όπως επιχειρεί να δείξει το παρόν βιβλίο, για να κατανοήσουμε τη φύση του ελληνικού κομμουνισμού, χρειάζεται να εξετάσουμε την ιστορία του κόμματος, μια ιστορία εμποτισμένη από τον κόσμο του διεθνούς κομμουνισμού, ο οποίος διαμόρφωσε την κουλτούρα και την ταυτότητα του ΚΚΕ.

Οι ιστορίες των ευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων δεν επιδέχονται εύκολες ταξινομήσεις, δεν μπορούν να τακτοποιηθούν στα κουτάκια στα οποία συνήθως κρατάμε κλεισμένες τις ιστορίες που αφορούν το παρελθόν. Η ιστοριογραφία των κομμουνιστικών κομμάτων θα πρέπει να αντισταθεί στους παραδοσιακούς διαχωρισμούς εθνικής και διεθνούς, τοπικής και παγκόσμιας ιστορικής οπτικής. Εξάλλου, από τον 19ο αιώνα, ο επαναστατικός σοσιαλισμός αποποινήθηκε τα στενά εθνικιστικά αφηγήματα και ήγειρε θεμελιώδη ζητήματα διεθνισμού, συνέδεσε άρρηκτα την εθνική με την παγκόσμια σφαίρα σκέψης και δράσης, συνένωσε γεωγραφικά απόμακρες κοινότητες σε δίκτυα και επαναστατικά εγχειρήματα.³

Το συγκεκριμένο είδος σοσιαλισμού που αναδύθηκε τον 20ό αιώνα με τη δημιουργία του πρώτου κομμουνιστικού κράτους –της Σοβιετικής Ένωσης– βασίστηκε στην εν λόγω παράδοση, προσδίδοντάς της ωστόσο τη δική του ερμη-

2. Donald Sassoon, *One Hundred Years of Socialism. The West European Left in the Twentieth Century*, Tauris, Λονδίνο, 1996: xiv. Marc Lazar, «Fin de Siècle. Communism in Western Europe», *Dissent* 47/1 (2000): 62-65. Nikos Marantzidis, «Exit, Voice and Loyalty: Les stratégies des parties communistes ouest-européennes après 1989», *Communisme* 76-77 (2004): 169-184. Stathis Kalyvas / Nikos Marantzidis, «Greek Communism, 1968-2001», *East European Politics and Societies* 16/3 (2002): 689-690.

3. Mark Mazower, *Governing the World. The History of an Idea*, Penguin, Νέα Υόρκη, 2012: 55-58. Sebastian Conrad, *What is Global History?*, Princeton University Press, Πρίνστον, 2016: 9.

νεία. Από το 1919 και εξής, η Τρίτη Διεθνής –η λεγόμενη Κομιντέρν– συνένωσε τους επαναστάτες από όλα τα μήκη και τα πλάτη του κόσμου. Οι επαναστάτες αυτοί οργανώθηκαν σε εθνικά κομμουνιστικά κόμματα τα οποία, με τη σειρά τους, δημιούργησαν κοινωνικοπολιτικές κοινότητες παράλληλες προς τις εγχώριες κοινωνίες – μια κομμουνιστική αντι-κοινωνία (*contre-société*), όπως την ονόμασε η Κριζέλ. Η αντι-κοινωνία αυτή αποτέλεσε φορέα αξιών, οραμάτων και κοινωνικών πρακτικών οι οποίες προμήνυαν μια μελλοντική κοινωνία και, συγχρόνως, παρήγαγαν σύνολα κανόνων και αρχών, δικτύων κοινωνικού κεφαλαίου και μηχανισμών επιλογής που συμβάδιζαν με τις πραγματικές ανάγκες και το εθνικό πλαίσιο στο οποίο εντάχτηκαν.⁴ Με άλλα λόγια, τα εν λόγω κόμματα ασπάστηκαν ένα όραμα για το μέλλον που υπερέβη τα υφιστάμενα εθνικά σύνορα, εστιάζοντας, αντιθέτως, την προσοχή τους στους υπερεθνικούς δεσμούς ανάμεσα στους εργάτες του κόσμου. Ως μέλη εθνικών κομμουνιστικών κομμάτων, τα άτομα που προσχώρησαν στους κόλπους των τελευταίων ανήκαν συγχρόνως στη διοικητική οργάνωση της Κομιντέρν, όπως οριζόταν από μια διεθνή ιεραρχία με κέντρο της τη Μόσχα. Συνεπώς, το παρελθόν των κομμουνιστικών κομμάτων εκτείνεται συγχρόνως στους τομείς της τοπικής, της εθνικής, της διεθνικής (transnational), της διεθνούς και της παγκόσμιας ιστορίας.

Για να κατανοήσουν καλύτερα τη σύνθετη αυτή συνύφανση της εθνικής με τη διεθνή σφαίρα, οι Γάλλοι Στεφάν Κουρτουά και Μαρκ Λαζάρ εισήγαγαν ως όρους την *τελεολογική* και την *κοινωνική* διάσταση.⁵ Σύμφωνα με αυτήν την κατηγοριοποίηση, στα κομμουνιστικά κόμματα εμπερικλείονται δύο διαστάσεις: η πρώτη, η τελεολογική, σχετίζεται με το αρχικό επαναστατικό πρόταγμα και περιλαμβάνει ένα δόγμα (τον μαρξισμό-λενινισμό, όπως τον επεξεργάστηκε ο Λένιν και τον συστηματοποίησε ο Στάλιν), ένα οργανωτικό μοντέλο (το επαναστατικό κόμμα που το διευθύνουν οι επαγγελματίες της επανάστασης) και μια βασική στρατηγική (την άνευ όρων υπεράσπιση της Σοβιετικής Ένωσης). Η δεύτερη διάσταση, η κοινωνική, περιλαμβάνει όλα τα στοιχεία της ζωής ενός κομμουνιστικού κόμματος που σχετίζονται με τη συγκεκριμένη κοινωνία στην οποία ανήκει το εν λόγω κόμμα (εθνικές παραδόσεις, πολιτικό περιβάλλον). Η τελεολογική διάσταση διαδραματίζει έναν κεντρομόλο ρόλο, επιβάλλοντας συνοχή και ομοιογένεια στα κομμουνιστικά κόμματα ανά την υφήλιο. Η κοινωνική διάσταση οδηγεί σε διαφοροποίηση λόγω των διαφορετικών κοινωνι-

4. Annie Kriegel, *Les communistes français. Essai d'ethnographie politique*, Seuil, Παρίσι, 1968. Alain Roux, «Annie Kriegel, “Les communistes français. Essai d'ethnographie politique” (Paris: Seuil, 1968), *Compte Rendu*», *Revue française de sociologie* 10/4 (1969): 541-543.

5. Stéphane Courtois / Mark Lazar, *Histoire du Parti Communiste Français*, PUF, Παρίσι, 2000: 12.

κών, οικονομικών και πολιτικών συνθηκών που επικρατούν σε κάθε χώρα. Τα κομμουνιστικά κόμματα πάλεψαν να συμφιλιώσουν τις δύο παραπάνω διαστάσεις· ωστόσο, η εν λόγω αποστολή αποδείχτηκε δύσκολη και συχνά ακατόρθωτη. Στο ίδιο πνεύμα αλλά χρησιμοποιώντας διαφορετική ορολογία, η ιστορικός Μπριζίτ Στούντερ εστιάζει στην Κομιντέρν, την οποία και περιγράφει ως «παγκόσμιο κόμμα του προλεταριάτου» που λειτουργεί παράλληλα με την Κοινωνία των Εθνών και τη Διεθνή Οργάνωση Εργασίας (ILO), και αρθρώνεται σε τρία επίπεδα: το διεθνές (international), το οποίο αφορά την παγκόσμια επανάσταση και ένα παγκόσμιο δίκτυο δράσεων, το διεθνικό (transnational), όπου διεξάγονται πυκνές ανταλλαγές ατόμων και πληροφοριών, και το εθνικό (national), το οποίο σχετίζεται με τις εσωτερικές πολιτικές σκηνές, το πεδίο συγκεκριμένων πολιτικών ενεργειών.⁶

Οι απαρχές του ΚΚΕ

Συνιστώντας μοναδική περίπτωση στο ευρωπαϊκό πλαίσιο, το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας κατείχε ηγεμονική θέση στους κόλπους της ελληνικής Αριστεράς για πολλά χρόνια. Μέχρι το 1977, που η χώρα δεν διέθετε ένα ισχυρό σοσιαλιστικό κόμμα, ο όρος «Αριστερά» στην Ελλάδα παρέπεμπε αποκλειστικά και μόνο στον κομμουνισμό και στη ριζοσπαστική, μη ρεφορμιστική πολιτική. Τα αίτια αυτού του φαινομένου ήταν όχι μόνο κοινωνικά αλλά και ιστορικά. Τα τελευταία ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα με τον Ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο, ο οποίος επιδείνωσε περαιτέρω το ήδη έντονα πολωμένο πολιτικό περιβάλλον, οδηγώντας στην απομόνωση του κομμουνιστικού κόμματος από το υπόλοιπο πολιτικό σύστημα.

Το ΚΚΕ γεννήθηκε σε μια ταραχώδη περίοδο, όταν είχε μόλις αρχίσει να διαμορφώνεται ο κομμουνιστικός κόσμος. Αν και συστάθηκε το 1918 ως τυπικό σοσιαλιστικό κόμμα, το ΚΚΕ διαμόρφωσε την εικόνα πως αποτέλεσε ένα από τα πλέον νομιμόφρονα ευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα προς τη Μόσχα. Στα μέσα του 20ού αιώνα, είχε πλέον ασπαστεί το πνεύμα του σοβιετικού διεθνισμού πιο ένθερμα από κάθε άλλο κομμουνιστικό κόμμα της Δυτικής Ευρώπης (με την εξαίρεση ίσως του Πορτογαλικού Κομμουνιστικού Κόμματος). Ενώ άλλα κομμουνιστικά κόμματα ακολούθησαν τη δική τους εθνική πορεία προς τον σοσιαλισμό, το ΚΚΕ διατήρησε ιδιαίτερες στενές σχέσεις με τη Μό-

6. Brigitte Studer, *The Transnational World of the Cominternians*, Palgrave, Μπρίζινγκστοουκ, 2015: 4.

σχα και τα αδελφά κόμματα των Βαλκανίων. Κανένα άλλο δυτικοευρωπαϊκό κομμουνιστικό κόμμα δεν βρέθηκε σε τόσο στενή επαφή με την ΕΣΣΔ και τις Λαϊκές Δημοκρατίες επί τόσο πολλά χρόνια.

Το ΚΚΕ υπήρξε ιδιαίτερο κόμμα: δυτικοευρωπαϊκό λόγω του διεθνούς προσανατολισμού της Ελλάδας, είχε για χρόνια χαρακτηριστικά ανατολικοευρωπαϊκού κόμματος λόγω της ίδιας της ιστορίας, καθώς για σχεδόν τριάντα χρόνια (1947-1974), εξαιτίας του Εμφυλίου Πολέμου, το ΚΚΕ διατήρησε την έδρα του σε τρεις διαφορετικές ανατολικοευρωπαϊκές πρωτεύουσες: αρχικά στο Βελιγράδι (1947-1948), στη συνέχεια στο Βουκουρέστι (1948-1968) και τέλος στη Βουδαπέστη (1968-1974). Η ηγεσία του ΚΚΕ και δεκάδες χιλιάδες υποστηρικτές του έζησαν για χρόνια σε μια αχανή περιοχή που εκτεινόταν από το Στετίνο της Βαλτικής μέχρι την Τασκένδη του Ουζμπεκιστάν – μια *refugeeland*, όπως την έλεγε ο παλαίμαχος Έλληνας κομμουνιστής και ιστορικός Ήλιος Γιαννακάκης.

Σε αυτές ακριβώς τις περιοχές, οι οποίες γεωγραφικά και πολιτικά βρίσκονταν πολύ κοντά στη Μόσχα, το ΚΚΕ βίωσε τις ταραχώδεις εξελίξεις που έλαβαν χώρα στο κομμουνιστικό μπλοκ, ανάμεσά τους ο θάνατος του Στάλιν το 1953 και η άνοδος του Χρυστσόφ την ίδια χρονιά, η Ουγγρική Επανάσταση του 1956, η πτώση του Χρυστσόφ και η άνοδος του Μπρέζνιεφ το 1964, η Άνοιξη της Πράγας και η εισβολή των Σοβιετικών στην Τσεχοσλοβακία το 1968. Ακόμη και οι δικές του δραματικές κομματικές εμπειρίες, τα γεγονότα της Τασκένδης το 1955, η καθαίρεση του Ζαχαριάδη το 1956 και η διαγραφή του το 1957, και στη συνέχεια η δραματική 12η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής τον Φεβρουάριο του 1968, που σηματοδότησε τη διάσπαση του κόμματος σε δύο πόλους, έναν ορθόδοξο φιλοσοβιετικό και έναν ανανεωτικό ευρωκομμουνιστικό με ρουμανική υποστήριξη, εκτυλίχθηκαν στην Ανατολική Ευρώπη και την ΕΣΣΔ.

Η σχέση που οι Έλληνες κομμουνιστές διαμόρφωσαν με τον διεθνή κομμουνισμό ήταν ταυτοτικού χαρακτήρα αλλά και έντονα τραυματική. Αυτό αποτυπώνεται και διαπιστώνεται εύκολα, αν διαβάσει κανείς απομνημονεύματα και άλλες δημοσιευμένες προσωπικές μαρτυρίες στελεχών του κόμματος. Πολλά ηγετικά αλλά και χαμηλόβαθμα «μπαρουτοκαπνισμένα» στελέχη του ΚΚΕ κατέγραψαν διάφορες πτυχές των σχέσεων του κόμματός τους με τους συντρόφους από τα Βαλκάνια, την Κομιντέρν και τη Σοβιετική Ένωση. Βιώματα και αναμνήσεις όχι πάντα ευχάριστες, που παρέχουν μια μη ωραιοποιημένη και σχετικά άγνωστη διάσταση της εμπειρίας των Ελλήνων κομμουνιστών στην πολιτική προσφυγιά ή και νωρίτερα. Αναπόφευκτα, οι δημόσιες συζητήσεις για τις εμπειρίες αυτές κατέληξαν σε σφοδρές αντιπαραθέσεις και αέναες διαφω-

νίες. Οι παλαίμαχοι αγωνιστές του ΚΚΕ διχάστηκαν ως προς τις ερμηνείες τους για τον ρόλο που έπαιξαν οι ξένοι σύντροφοι στη ζωή του κόμματός τους.

Κρίσιμης σημασίας, αναμφίβολα, και μέρος αυτής της διεθνούς εμπειρίας υπήρξε το Μακεδονικό Ζήτημα κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, όπου το ΚΚΕ με δυσκολία άντεξε να υλοποιήσει τη γραμμή της Κομιντέρν, εξαιτίας της οποίας στο εσωτερικό του ξέσπασε βαθιά κρίση. Στη συνέχεια η Αντίσταση και ο Εμφύλιος αποτέλεσαν αφορμή για να τεθούν ερωτήματα με διεθνή χαρακτήρα, που αντανakλούσαν τη βαθιά απογοήτευση για το γεγονός ότι η κατάληξη του Εμφυλίου Πολέμου δεν οδήγησε στη μετατροπή της Ελλάδας σε Λαϊκή Δημοκρατία. Γιατί άραγε ο Κόκκινος Στρατός δεν εισήλθε στην Ελλάδα το 1944, όπως έκανε στην υπόλοιπη Ανατολική Ευρώπη; Μήπως ο Στάλιν «αντάλλαξε» την Ελλάδα με τη Ρουμανία; Γιατί οι σύντροφοι από τα Βαλκάνια δεν βοήθησαν το ΚΚΕ στη διάρκεια των Δεκεμβριανών; Γιατί δεν έδωσαν περισσότερα πολεμοφόδια αργότερα; Μήπως οι Έλληνες διαξήγαν εξαρχής έναν προδομένο αγώνα;

Η ιστοριογραφία

Αν και το ΚΚΕ είχε βαθιά και πολύχρονη συμμετοχή στις διεργασίες και στα δίκτυα του παγκόσμιου κομμουνισμού, η ιστοριογραφική παραγωγή επ' αυτού υπήρξε για πολλά χρόνια σχετικά περιορισμένη. Στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία, το τελευταίο βιβλίο που δημοσιεύτηκε επί του θέματος ήταν το μακρινό πλέον 1989.⁷

Πολλοί παράγοντες συνέβαλαν στη διαμόρφωση αυτής της πραγματικότητας. Καταρχήν, οι ίδιες οι πολιτικές εξελίξεις. Σε μια χώρα με τόσο εύθραυστη πολιτική ζωή όπως η Ελλάδα του 20ού αιώνα, ο διεθνής κόσμος του ΚΚΕ αποτελούσε πολιτικά αμφιλεγόμενο θέμα. Μεταπολεμικά, η επίσημη αντιμετώπιση του ΚΚΕ ως αντεθνικού κόμματος δυσχέρανε τις προσπάθειες των ιστορικών να μελετήσουν αυτή την πολύπλοκη ιστορία. Οι μετεμφυλιακές πολιτικές εξελίξεις, προπάντων οι διαδοχικές δεξιές κυβερνήσεις και ο έντονος αντικομμουνιστικός προσανατολισμός της χώρας, σε συνδυασμό με τις αμφιλεγόμενες πρακτικές του μετεμφυλιακού καθεστώτος και την πολιτική καταπίεση των κομμουνιστών και των συνοδοιπόρων τους, καθιστούσαν τους διεθνείς δεσμούς του ΚΚΕ εξαιρετικά φορτισμένο θέμα. Στην πρώιμη ψυχρο-

7. Peter J. Stavrakis, *Moscow and Greek Communism, 1944-1949*, Cornell University Press, Ίθακα, 1989.

πολεμική περίοδο, όταν η σύγκρουση Δύσης-Ανατολής φάνηκε να αποτελεί το βασικό χαρακτηριστικό της διεθνούς πολιτικής και η θεωρία του ντόμινο του κομμουνιστικού επεκτατισμού επικράτησε στον δυτικό κόσμο, ήταν δύσκολο, εάν όχι αδύνατο, για τους ιστορικούς να αποτιμήσουν ψύχραιμα τους δεσμούς ανάμεσα στα κομμουνιστικά κόμματα πέρα από το «αιμοβόρικο» πλαίσιο που όριζε ο Ψυχρός Πόλεμος και το επίσημο μετεμφυλιακό κράτος. Αργότερα, όταν επιβλήθηκε στην Ελλάδα η Δικτατορία των Συνταγματαρχών και μέχρι το 1974, τα πράγματα χειροτέρεψαν. Κάθε συζήτηση που αφορούσε την ελληνική Αριστερά έπρεπε να αποκηρύξει ένα τέτοιο κίνημα ως ανθελληνικό εγχείρημα.

Μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974, το εκκρεμές, όπως ήταν αναμενόμενο, κινήθηκε προς την αντίθετη κατεύθυνση, και η πλειονότητα των Ελλήνων ιστορικών απέφυγε να πραγματευτεί το ζήτημα των σχέσεων του διεθνούς και του ελληνικού κομμουνισμού φοβούμενη ότι θα ταυτιζόταν με την εγχώρια παραλλαγή του μακαρθισμού του μετεμφυλιακού κράτους ή με την ωμή αντικομμουνιστική προπαγάνδα της δικτατορίας. Εξάλλου, υπήρχαν μεγάλα ζητήματα ανέγγιχτα από την ιστοριογραφία, που σχετιζόνταν με την ίδια τη δράση του ΚΚΕ, την κοινωνική του διάσταση, όπως θα έλεγαν οι Κουρτουά και Λαζάρ, και πρωτίστως η εαμική αντίσταση, που την προηγούμενη περίοδο είχε στιγματιστεί και αυτή ως αντεθνική και «εαμβουλγαρική». Εντέλει, μέχρι το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, ο διεθνής κομμουνισμός παρέμεινε στην ελληνική ιστοριογραφία ευαίσθητο και αμφιλεγόμενο θέμα, το οποίο συχνά αποτέλεσε αντικείμενο αξιοποίησης από κυβερνήσεις, κόμματα και διαμορφωτές της κοινής γνώμης και με το οποίο οι ιστορικοί απέφευγαν να καταπιαστούν φοβούμενοι ότι θα χαρακτηρίζονταν μεροληπτικοί και εμφορούμενοι από πολιτικά κίνητρα. Ως εκ τούτου, για πολλά χρόνια, η ιστορία του ελληνικού κομμουνισμού περιορίστηκε κυρίως στα εθνικά όριά της.

Στον βαθμό που το ΚΚΕ περιλήφθηκε στην ελληνική ιστοριογραφία, η ιστορία του κόμματος αντικατόπτρισε την πόλωση ανάμεσα σε δύο σχολές σκέψης. Οι λεγόμενοι *παραδοσιακοί* (traditionalists), γνωστοί και ως *ψυχροπολεμιστές* (cold warriors), ιδεολογικά εγγύτερα στον συντηρητικό χώρο, έχουν υποστηρίξει ότι όπως όλα τα άλλα ευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα έτσι και το ελληνικό ξεκίνησε ως ανεξάρτητη οργάνωση ριζοσπαστών ιδεολόγων που σταδιακά μετατράπηκε σε φερέφωνο της Μόσχας. Στο αντίθετο στρατόπεδο, ιστορικοί γνωστοί στην αμερικανική κυρίως ιστοριογραφία των διεθνών σχέσεων ως *ρεβιζιονιστές* (revisionists), εμφορούμενοι από τον ριζοσπαστισμό των δεκαετιών του 1960 και του 1970, υποτίμησαν τις παγκόσμιες διασυνδέσεις και την υψηλή πολιτική. Οι ιστορικοί αυτοί δεν έδωσαν ιδιαίτερη σημασία σε στρατηγικές, σχέδια και μηχανορραφίες που εξυφάνθηκαν στο ανώτατο επί-

πεδο της Κομιντέρν ή ακόμα και στα ανώτερα όργανα των εθνικών κομμάτων. Ενδιαφέρθηκαν κυρίως για όσα έπραξαν οι κομμουνιστές επιτόπου.⁸ Όχι πάντα με την οπτική της κοινωνικής ιστορίας, αλλά συχνά σε επαφή με τις μεθόδους της, αρκετοί Έλληνες ιστορικοί ανέδειξαν πολλές από τις πτυχές της δράσης των κομμουνιστών σε κοινωνικούς χώρους και αποτύπωσαν σημαντικές πλευρές της παρουσίας τους.⁹ Εντούτοις, η δράση των κομμουνιστών, όσο ενδιαφέρουσα κι αν είναι, εφόσον μείνουμε εκεί, συρρικνώνει δραματικά τον κομμουνισμό στο στενό πλαίσιο της εθνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας και μετατρέπει τα κομμουνιστικά κόμματα σε κόμματα όπως όλα τα άλλα.

Η απεικόνιση του ΚΚΕ εκ μέρους των συντηρητικών ως απλής σοβιετικής μαριονέτας φαντάζει σαν υπεραπλούστευση της πραγματικότητας του κόμματος. Αλλά και οι ιστορίες των ρεβιζιονιστών που αγνόησαν ή υποτίμησαν τη Μόσχα, την Κομιντέρν και, γενικά, τα διεθνή κομμουνιστικά δίκτυα είναι εξίσου, αν και για άλλους λόγους, παραπλανητικές.¹⁰ Σε τελική ανάλυση, και οι δύο σχολές σκέψης παρανόησαν τον ρόλο που διαδραμάτισαν οι εν λόγω διεθνείς διασυνδέσεις στην ιστορία του ΚΚΕ. Και η παρανόηση αυτή δεν τους επέτρεψε να ερμηνεύσουν ορθά όχι μόνο τις αποφάσεις της ηγεσίας και τις ρήξεις στο εσωτερικό της αλλά συνολικότερα τον χαρακτήρα και την κουλτούρα του ελληνικού κομμουνισμού ως φαινομένου.

Κατά τη μεταψυχροπολεμική περίοδο, ριζικές αλλαγές συνέβησαν στην ιστοριογραφία του κομμουνισμού. Η κατάρρευση του κομμουνισμού στην Ανατολική Ευρώπη επηρέασε σε μεγάλο βαθμό και την έρευνα γύρω από το ΚΚΕ, ειδικά από τη στιγμή που κατά τη δεκαετία του 1990 ένας μεγάλος όγκος απροσπέλαστων μέχρι τότε κομματικών αρχείων προσφέρθηκε για μελέτη. Ωστόσο, η πραγματική πρόοδος σημειώθηκε χάρη στο άνοιγμα των ανατολικοευρωπαϊκών και ρωσικών αρχείων. Νέες πηγές βοήθησαν τους ιστορικούς να κατανοήσουν τις πολύπλοκες αλληλεπιδράσεις μεταξύ εθνικών και διεθνών οντοτήτων στον κομμουνιστικό κόσμο.¹¹ Τα εν λόγω έγγραφα επέτρεψαν στους μελετητές

8. Andrew Thorpe, «Comintern “Control” of the Communist Party of Great Britain, 1920-43», *English Historical Review* 113/452 (Ιούνιος 1998): 637-638.

9. Για την περίοδο της Κατοχής και του Εμφυλίου τα δύο βιβλία του ιστορικού Πολυμέρη Βόγλη αποτελούν εξέχουσες συμβολές στην κατανόηση της κοινωνικής ιστορίας του ΚΚΕ: Πολυμέρης Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2010, και *Η αδύνατη επανάσταση. Η κοινωνική δυναμική του Ελληνικού Εμφυλίου*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2014. Για την ίδια περίοδο θα ήταν σοβαρή παράλειψη να μην αναφερθεί κανείς στο πρωτοποριακό έργο: Γώργιος Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην Αντίσταση. Ελλάδα, άνοιξη 1941 – φθινόπωρο 1942*, Πολίτης, Αθήνα, 1994.

10. Thorpe: 639.

11. Οι μελέτες αυτές αφορούν ένα χρονικό φάσμα που εκτείνεται από τον Μεσοπόλεμο

να εξετάσουν ενδελεχώς και να εντάξουν τις εμπειρίες του ΚΚΕ στο πλαίσιο του ευρύτερου κόσμου της κομμουνιστικής πολιτικής. Κατά συνέπεια, ορισμένοι ιστορικοί άρχισαν να δουλεύουν ταυτόχρονα την εθνική και τη διεθνή διάσταση της κομμουνιστικής δράσης και συνέδεσαν την εθνική δράση και κινητοποίηση με ερεθίσματα, διεθνή δίκτυα και πολιτικές προερχόμενες από το διεθνές κέντρο. Κατόρθωσαν, λοιπόν, να κατανοήσουν καλύτερα την πολυσχιδή σχέση όχι μόνο ανάμεσα στο κέντρο και στην περιφέρεια αλλά και ανάμεσα στις διαφορετικές περιφέρειες του κομμουνιστικού κόσμου. Η σημαντική αυτή πρόοδος στη διαθεσιμότητα υλικού τεκμηρίωσης αποδείχτηκε καθοριστική, συμβάλλοντας στη διόρθωση παλαιότερων εσφαλμένων αντιλήψεων.

Εξίσου σημαντικό ήταν το γεγονός ότι οι ερευνητές άρχισαν να κατανοούν ότι οι οριζόντιες διασυνδέσεις εντός της περιφέρειας του κομμουνιστικού συστήματος έπαιξαν σημαντικό ρόλο επίσης. Ειδικά στα Βαλκάνια, οι σχέσεις μεταξύ των κομμουνιστών υπήρξαν ιδιαίτερα πυκνές. Ενίοτε, μάλιστα, τα βαλκανικά κομμουνιστικά κόμματα συνεργάστηκαν χωρίς απαραίτητως να ενημερώνουν λεπτομερώς ή εγκαίρως τη Μόσχα για όλα όσα έκαναν. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα, κατόρθωσαν να επηρεάσουν από κοινού τη σοβιετική ηγεσία. Συνεπώς, οι ιστορίες που λέγονται από τη σκοπιά της νοτιοανατολικής ευρωπαϊκής περιφέρειας μπορούν να μας προσφέρουν πληροφορίες για τον χαρακτήρα του διεθνούς κομμουνισμού.

Ένα ασαφές όριο

Η ιστορία του ΚΚΕ μάς προσφέρει μια μοναδική ευκαιρία ώστε να κατανοήσουμε τη φύση, τα οργανωτικά χαρακτηριστικά και τη δυναμική του διεθνούς

έως τα τέλη της δεκαετίας του '80. Βέβαια η δεκαετία του '40 έχει πρωταγωνιστικό ρόλο. Για παράδειγμα: Δημήτρης Κωνσταντακόπουλος / Δημήτρης Πατέλης / Παναγιώτα Ματέρα (επιμ.), *1931-1944. Φάκελος ΕΛΛΑΣ. Τα αρχεία των μυστικών σοβιετικών υπηρεσιών*, Λιβάνης, Αθήνα, 1993. Βασίλης Κόντης / Σπυρίδων Σφέτας (επιμ.), *Εμφύλιος Πόλεμος. Έγγραφα από τα γιουγκοσλαβικά και βουλγαρικά αρχεία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1999. Γρηγόρης Φαράκος, *Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Οι σχέσεις ΚΚΕ και διεθνούς κομμουνιστικού κέντρου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2004. Αλέκος Δάγκας / Γιώργος Λεοντιάδης, *Κομιντέρν και Μακεδονικό Ζήτημα – Το ελληνικό παρασκήνιο, 1924*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2008. Γιώργος Λεοντιάδης / Μποριάννα Μπουζάσκα, *Το ΚΚΕ μέσα από τα αρχεία του Κομμουνιστικού Κόμματος Βουλγαρίας, 1920-1935*, Αθήνα, Νοβόλι, 2010. Νίκος Μαραντζίδης / Κώστας Τσίβος, *Ο Ελληνικός Εμφύλιος και το διεθνές κομμουνιστικό σύστημα. Το ΚΚΕ μέσα από τα τσεχικά αρχεία, 1946-1968*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2012. Βασίλης Κόντης, *Σοσιαλιστικά κράτη και ΚΚΕ στον Εμφύλιο*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2012. Νίκος Παπαδάτος, *Άκρωσ απόρρητο. Οι σχέσεις ΕΣΣΔ-ΚΚΕ, 1944-1952*, ΚΨΜ, Αθήνα, 2019.

κομμουνισμού, προπάντων στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, από τη σκοπιά της περιφέρειάς του. Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, οι Έλληνες κομμουνιστές εντάχθηκαν στη Βαλκανική Κομμουνιστική Ομοσπονδία (ΒΚΟ) πριν ακόμα γίνουν μέλη της Κομιντέρν. Η επιλογή αυτή δεν ήταν ούτε τυχαία ούτε επουσιώδης. Το αρχικό σχέδιο της Κομιντέρν ήταν να επιβάλει απόλυτη ομοιομορφία ανάμεσα στα βαλκανικά κομμουνιστικά κόμματα, καθώς τα Βαλκάνια θεωρούνταν μια περιοχή αλληλεξαρτώμενων κρατών, όπου η επανάσταση σε μια χώρα θα μπορούσε να ανάψει τη σπίθα της επανάστασης και στις υπόλοιπες και να προωθήσει το όραμα μιας κόκκινης βαλκανικής ομοσπονδίας.

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, η γιουγκοσλαβική Αντίσταση αλλά και η προέλαση του σοβιετικού στρατού επανασχεδίασαν τον πολιτικό χάρτη της περιοχής προς την κατεύθυνση που επιθυμούσε παλιότερα η Κομιντέρν, καθώς τα βαλκανικά κομμουνιστικά κόμματα επέβαλαν τα δικά τους συστήματα στη Γιουγκοσλαβία, τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία και την Αλβανία. Ωστόσο, παρά τις προσπάθειές του, το ΚΚΕ, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα βαλκανικά κομμουνιστικά κόμματα, δεν κατόρθωσε να εγκαθιδρύσει μια Λαϊκή Δημοκρατία στη χώρα. Εντούτοις, παρά την ήττα στα Δεκεμβριανά και τη Συμφωνία της Βάρκιζας, το διεθνές δίκτυο που διέθετε επέτρεψε στο ΚΚΕ όχι μόνο να ορθοποδήσει γρήγορα αλλά κυρίως να εκπονήσει νέα σχέδια για το μέλλον.

Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1940, οι δεσμοί που διατηρούσε το ΚΚΕ με τους συντρόφους του από τα Βαλκάνια του επέτρεψαν να καταστρώσει φιλόδοξα σχέδια εξέγερσης. Το πυκνό βαλκανικό κομμουνιστικό δίκτυο, όπου εξέχουσα θέση κατείχαν θρυλικές προσωπικότητες όπως ο Βούλγαρος Γκεόργκι Δημητρόφ και ο Γιουγκοσλάβος Γιόσιπ Μπρος Τίτο, άσκησε μεγάλη επιρροή προς αυτήν την κατεύθυνση. Από την πλευρά τους, οι σύντροφοι από τα Βαλκάνια άφησαν στο ΚΚΕ πολύ μεγαλύτερη ανεξαρτησία και πολύ περισσότερα περιθώρια να αναπτύξει το δικό του ρεπερτόριο δράσεων και στρατηγικών απ' ό,τι ίσως θα του επέτρεπαν οι Σοβιετικοί. Ο βαλκανικός διεθνισμός δεν ήταν επ' ουδενί τόσο παρεμβατικός και άκαμπτος όσο οι διμερείς και εξαιρετικά ιεραρχικές σχέσεις που διατηρούσαν οι Έλληνες κομμουνιστές με τους μπολσεβίκους. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι Βαλκάνιοι κομμουνιστές ενεργούσαν ανεξάρτητα από τους Σοβιετικούς. Δεν χωρά αμφιβολία ότι, ειδικά μετά την άνοδο του Στάλιν στην εξουσία της ΕΣΣΔ, η Κομιντέρν ως οργάνωση και, αργότερα, τα μέλη της τέθηκαν υπό αυστηρή σοβιετική κηδεμονία. Όπως επισημαίνει η Στούντερ, αρκεί κανείς να ρίξει μια ματιά στο ημερολόγιο του Δημητρόφ, του επί μακρόν επικεφαλής της διεθνούς κομμουνιστικής οργάνωσης, για να αντιληφθεί την παρουσία του Στάλιν στις αποφάσεις που λάμβανε ο Βούλγαρος

ηγέτης.¹² Με άλλα λόγια, αν και τα εθνικά κομμουνιστικά κόμματα διατηρούσαν ορισμένο βαθμό αυτονομίας σε σχέση με τον Στάλιν, η Μόσχα ασκούσε αδιαμφισβήτητη εξουσία πάνω στα εν λόγω κόμματα.¹³

Από την άλλη, η άσκηση της εξουσίας δεν είναι το ίδιο με το να κινεί κανείς τα νήματα ενός πολιτικού θεάτρου σκιών. Με άλλα λόγια, δεν μπορούμε να θεωρήσουμε το ΚΚΕ πειθήνιο όργανο της Μόσχας. Ούτε το ΚΚΕ ούτε οι θεσμοί του διεθνούς κομμουνισμού στα Βαλκάνια ήταν απλώς τα όργανα της Μόσχας.¹⁴ Οι μεταξύ τους σχέσεις και, συνεπώς, οι ιστορίες τους ήταν πολύ πιο περίπλοκες και πολυσχιδείς απ' ό,τι συνεπάγεται η εκτίμηση ότι το ΚΚΕ έκανε ό,τι ήθελαν οι Σοβιετικοί. Η ιδέα ότι το ΚΚΕ ήταν «πειθήνιο όργανο» οδήγησε σε απόλυτες παρανοήσεις για κρίσιμες στιγμές της ιστορίας του, όπως ήταν η αντίδρασή του στο Μακεδονικό Ζήτημα το 1923-1924, το γράμμα του Ζαχαριάδη μετά την ιταλική επίθεση το 1940 ή η απόφαση για αποχή στις εκλογές του 1946.

Οι καταστάσεις ήταν εμφανώς πιο σύνθετες. Καταρχάς, οι επαφές ανάμεσα στο ΚΚΕ και στη Μόσχα δεν ήταν πάντοτε στενές και πυκνές. Και παρά το γεγονός ότι η συντηρητική ιστοριογραφία απεικονίζει το ΚΚΕ ως «όργανο της Μόσχας», οι δύο πλευρές κατά καιρούς δεν διέθεταν τις επαρκείς διασυνδέσεις ώστε οι Έλληνες να γνωρίζουν έστω τι ήθελαν από αυτούς οι Σοβιετικοί. Για αρκετά χρόνια, οι αραιές επαφές τους προκάλεσαν μεγάλο βαθμό αβεβαιότητας και εκνευρισμό, κυρίως στους Έλληνες. Η κατάσταση επιδειωνόταν από το γεγονός ότι οι Έλληνες διέθεταν ελάχιστη εκπροσώπηση στους θεσμούς της Κομιντέρν, μην έχοντας έτσι καθημερινή πρόσβαση στα κέντρα λήψης των αποφάσεων.¹⁵ Σε πολλές περιπτώσεις το ΚΚΕ ενημερωνόταν για τις νέες πολιτικές των Σοβιετικών και της Κομιντέρν την τελευταία στιγμή, γεγονός που προκαλούσε άγχος και παρανοήσεις στα στελέχη του ελληνικού κόμματος. Δεν ήταν τυχαίο ότι εσωτερικοί καβγάδες αναπτύχθηκαν κατά καιρούς ανάμεσα σε ανταγωνιστικές ομάδες εντός του κόμματος, που η καθημιά επικαλούνταν πως αυτή διάβαζε σωστά τη σκέψη της Κομιντέρν ή της Μόσχας. Σαν να μην έφταναν τα παραπάνω, στη διάρκεια της εξαιρετικά κρίσιμης περιόδου του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και της Απελευθέρωσης, η επικοινωνία ανάμεσα στο ΚΚΕ και στους Σοβιετικούς δεν ήταν καν άμεση αλλά γινόταν μέσω του γιουγκοσλαβικού και του βουλγαρικού κομμουνιστικού κόμματος.

12. Studer, *The Transnational*: 28.

13. Kevin McDermott, «The History of the Comintern in Light of New Documents», στο Tim Rees / Andrew Thorpe (επιμ.), *International Communism and the Communist International, 1919-43*, Manchester University Press, Μάντσεστερ, 1998: 32.

14. McDermott: 32.

15. Φαράκος, *Β' Παγκόσμιος*: 88-89.

Σε αρκετές περιπτώσεις, οι ίδιοι οι Σοβιετικοί φάνηκαν να τηρούν στάση αμφιθυμίας σε σχέση με τα ελληνικά ζητήματα και να μην έχουν σαφή ιδέα για τις πολιτικές που θα ακολουθούσαν. Αυτό οδήγησε τους Έλληνες να προσπαθούν είτε να μαντέψουν τι ήθελαν οι Σοβιετικοί είτε να τους επηρεάσουν προς την κατεύθυνση που επιθυμούσαν.

Μια νέα και πιο διεξοδική θεώρηση των διεθνών εμπλοκών του ΚΚΕ εντός του κομμουνιστικού στρατοπέδου μάς βοηθά όχι μόνο να κατανοήσουμε ακριβέστερα τι συνέβη αλλά και να παρουσιάσουμε μια πιο σύνθετη εικόνα των εσωτερικών χαρακτηριστικών, των κρίσεων και της δυναμικής του ΚΚΕ, καθώς και των βαθύτερων αιτίων τους, γιατί πρέπει να καταστεί σαφές ότι η επίδραση του κομμουνιστικού διεθνισμού διαμόρφωσε την οργανωτική δομή, την κουλτούρα και τη στρατηγική του κόμματος. Τα μέλη του ΚΚΕ πέρασαν από αλλεπάλληλες καταστάσεις τις οποίες επέφεραν η μπολσεβικοποίηση και η σταλινοποίηση, δηλαδή διεργασίες ριζοσπαστικοποίησης και υιοθέτησης του πολιτικού προγράμματος του Λένιν αρχικά και του Στάλιν στη συνέχεια, που μετέτρεψαν αμφότερες το κόμμα από σοσιαλδημοκρατικό κίνημα σε κομμουνιστική οργάνωση αφοσιωμένη στη Μόσχα.¹⁶

Έτσι, με την προσχώρησή τους στο ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα, πολίτες μετατρέπονταν σε συντρόφους που εντάσσονταν σε μια ιδιαίτερη παγκόσμια κοινότητα. Με ρίσκο τη σύλληψη, τη φυλάκιση, την απόλυση ή την κοινωνική απομόνωση, τα μέλη του κόμματος εισέρχονταν σε έναν κόσμο παγκόσμιων κωδίκων και τελετουργιών. Μέσα σε αυτόν τον κόσμο συμμετείχαν σε διεθνή δίκτυα –νόμιμα ή και εκτός νόμου– που τους έδιναν την ευκαιρία να ταξιδέψουν ή ακόμα και να ζήσουν για μήνες ή χρόνια στη Σοβιετική Ένωση και στις άλλες σοσιαλιστικές χώρες, να σπουδάσουν σε διεθνείς κομματικές σχολές και να παρευρεθούν σε διασκέψεις και συσκέψεις με ξένους συντρόφους. Διαβάζοντας τις εφημερίδες και τα περιοδικά του κόμματος, κατεβαίνοντας σε διαδηλώσεις και απεργίες, συμμετέχοντας στις διάφορες κομματικές εσωτερικές διαδικασίες, εντάσσονταν νοερά και βιωματικά σε μια παγκόσμια κοινότητα επαναστατών. Η ένταξη σε αυτήν την παγκόσμια κοινότητα επαναστατών δεν αποτελούσε απλώς μια μορφή μύησης και πολιτικής κοινωνικοποίησης στις κομμουνιστικές αξίες και νόρμες. Είχε κρίσιμες ψυχολογικές παραμέτρους με σοβαρές συνέπειες στη ζωή των ανθρώπων: ήταν πηγή άντλησης δύναμης και υπερηφάνειας τόσο για το κόμμα ως συλλογικό μηχανισμό όσο και για τα μέλη εξατομικευμένα, μια δεξαμενή συναισθημάτων που διαμόρφωνε τη συλλογική ταυτότητα του κομμουνιστή, αλλά συνιστούσε και πηγή

16. Τοντόροβα, *Το παιχνίδι της κλίμακας*: 391.

δυσκολιών και κινδύνων, καθώς οι κομμουνιστές αντιμετώπιζαν σχεδόν πάντα ένα εχθρικό πολιτικό περιβάλλον (τα περισσότερα κομμουνιστικά κόμματα ήταν εκτός νόμου στον Μεσοπόλεμο). Ο κομμουνιστής έπαιρνε δύναμη από τον παγκόσμιο χαρακτήρα της ιδεολογίας του και διαμόρφωνε βεβαιότητες, τις βεβαιότητες μιας τελεολογίας, μιας πίστης σχεδόν θεολογικού χαρακτήρα, πως «έτσι κι αλλιώς η γη θα γίνει κόκκινη». Στη διεργασία αυτή καταλυτικό ρόλο έπαιζε ο ίδιος ο χαρακτήρας του κομματικού θεσμού μέσα στον οποίο εντασσόταν το άτομο. Τα κομμουνιστικά κόμματα συνιστούν τύπο ολοπαγών θεσμών, για να χρησιμοποιηθεί ο όρος του κοινωνιολόγου Έρβινγκ Γκόφμαν, καθώς αυτά εγκιβωτίζουν, έστω και προσωρινά και ατελώς, τα μέλη τους εντός ενός συνεκτικού κοινωνικού πλαισίου που επηρεάζει κάθε πλευρά της ζωής, ιδιωτικής και δημόσιας, και διαμορφώνει στάσεις, συμπεριφορές, συνήθειες και εντέλει αναδιαμορφώνει την προσωπική ταυτότητα.¹⁷

Από αυτή την άποψη, στα μάτια όσων εμπλέκονταν άμεσα αλλά και των εξωτερικών παρατηρητών, το κομμουνιστικό κόμμα δεν ήταν ένα εθνικό κόμμα όπως όλα τα άλλα, αλλά περισσότερο ένα παγκόσμιο κόμμα. Η ένταξη σε αυτό σήμαινε πολύ περισσότερα από την προσχώρηση σε ένα κόμμα που επιδίωκε την κοινωνική δικαιοσύνη εντός της χώρας του. Σήμαινε την απόλυτη δέσμευση σε ένα παγκόσμιο θεσμικό και συμβολικό δίκτυο με τις δικές του ιεραρχίες και τη δική του κανονικοποίηση. Εντούτοις, επειδή και το διεθνές κέντρο δεν ήταν στατικό, καθώς εσωτερικοί ανταγωνισμοί και διαφορετικές προτεραιότητες συγκρούονταν σταθερά, το πλαίσιο αυτό ήταν ρευστό και ασταθές, και άλλαζε ανάλογα με την εσωτερική διαπάλη στην ΕΣΣΔ, τη διεθνή συγκυρία και τις διαφορετικές θεάσεις των κομμουνιστών παγκοσμίως. Επομένως, μια παγκόσμια εκδοχή της ιστορίας του ΚΚΕ μάς προσφέρει την ευκαιρία να μελετήσουμε τον ελληνικό κομμουνισμό τόσο σε σχέση με τις δυνάμεις στην κορυφή της παγκόσμιας ιεραρχίας που τον διαμόρφωσαν όσο και σε σχέση με τους τοπικούς και κοινωνικούς παράγοντες που άλλοτε συνέκλιναν και άλλοτε συγκρούονταν με τις προτεραιότητες και τις αποφάσεις των διεθνών ηγετών του κομμουνισμού.

Σταλινοποίηση

Από τη στιγμή που το ΣΕΚΕ εντάχθηκε στο μπολσεβικικό στρατόπεδο και στη συνέχεια μετατράπηκε σε ΚΚΕ, η Κομιντέρν και η σοβιετική ηγεσία

17. Brigitte Studer, «Communism as Existential Choice», στο Silvio Pons / Stephen A. Smith (επιμ.), *The Cambridge History of Communism. World Revolution and Socialism in One Country 1917-1941*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ, 2017, τόμ. 1: 506.

άρχισαν να ασκούν επιρροή στην οργανωτική δομή του κόμματος. Η μπολσεβικοποίηση μύησε τους Έλληνες σοσιαλιστές στην ιδιότυπη παγκόσμια κοινότητα των κομμουνιστών και τους ριζοσπαστικοποίησε μέσω του προγράμματος του Λένιν, ενώ η σταλινοποίηση επέφερε «μια ποιοτική αλλαγή στις σχέσεις της Διεθνούς με τα εθνικά κόμματα».¹⁸ Η σταλινική απολυταρχία στην ΕΣΣΔ αντικατοπτρίστηκε στον χαρακτήρα των κομμουνιστικών κομμάτων ολόκληρης της Ευρώπης. Κατά την περίοδο της ηγεμονίας του Στάλιν, λοιπόν, και στον ίδιο βαθμό με τα αδελφά κόμματά του, στο ΚΚΕ έγινε μια διεργασία που, σύμφωνα με τον ιστορικό Χέρμαν Βέμπερ, χαρακτηρίστηκε από τα εξής συστατικά στοιχεία: α) τη στροφή από μια κομματική λειτουργία βασισμένη σε εσωτερικές δημοκρατικές διαδικασίες σε μια κομματική λειτουργία ορισμένη από αυστηρά συγκεντρωτική διοικητική δομή, η οποία και προΐσταται μιας αυστηρά πειθαρχημένης οργάνωσης· β) την αναδιαμόρφωση της εσωτερικής δομής του κόμματος σε μια μονολιθική και ιεραρχική οργάνωση, στο πλαίσιο της οποίας η ηγεσία ελέγχει τα μέλη του κόμματος μέσω ενός δικτύου επαγγελματιών απaráσικ· γ) την ευθυγράμμιση των κομματικών πολιτικών με τις οδηγίες που εκδίδει το Κομμουνιστικό Κόμμα Σοβιετικής Ένωσης (ΚΚΣΕ)· και δ) την καθολική αναγνώριση του γεγονότος ότι ο Στάλιν κατέχει ανεπιφύλακτα τον ηγετικό ρόλο σε ολόκληρο το κίνημα.¹⁹ Παρ' όλα αυτά, τα ευρωπαϊκά σταλινικά κόμματα δεν πρέπει να θεωρηθούν απλοί μίμντες μεταφοράς των σοβιετικών πολιτικών. Τα εθνικά κόμματα υπήρξαν και παραγωγοί, όχι μόνο περιεχομένου αλλά και μέσω των διαμόρφωσης μιας εντελώς ιδιαίτερης συλλογικής ταυτότητας, καθορίζοντας τη σκέψη και τις δράσεις των μελών τους. Η σταλινοποίηση περιέλαβε αρκετά ιδεολογικά, θεσμικά, τελετουργικά και συμπεριφορικά μοτίβα, παραλλαγές μιας βασικής εκδοχής, τα οποία διαμόρφωσαν από κοινού και σε βάθος τη δυναμική κάθε κόμματος και την ίδια την υπαρξιακή του ιδιοσυστασία.²⁰

Η σταλινοποίηση δεν ήταν φυσικό επακόλουθο της μπολσεβικοποίησης, ούτε όμως και παρθενογένεση. Επρόκειτο, αντιθέτως, για το σύνθετο αποτέλεσμα εξωτερικών πιέσεων, εσωτερικών ανταγωνισμών και αντιστάσεων, προσωπικών διαφωνιών και παρατεταμένης αντιπαράθεσης στο εσωτερικό των κομμά-

18. Brigitte Studer, «Stalinization: Balance Sheet of a Complex Notion», στο Norman Laporte / Kevin Morgan / Matthew Worley (επιμ.), *Bolshevism, Stalinism and the Comintern. Perspectives on Stalinization, 1917-1953*, Palgrave, Νέα Υόρκη, 2008: 50.

19. Hermann Weber, «The Stalinization of the KPD. Old and New Views», στο Laporte / Morgan / Worley: 22-23, 30.

20. Brigitte Studer, «Totalitarisme et stalinisme», στο Michel Dreyfus κ.ά. (επιμ.), *Le siècle des communismes*, Éditions de L'Atelier, Παρίσι, 2004: 48, 53.

των. Στην περίπτωση του ΚΚΕ, όπως και σε εκείνες αρκετών άλλων ευρωπαϊκών και βαλκανικών κομμουνιστικών κομμάτων, η αντίσταση στη διαδικασία σταλινοποίησης οδήγησε σε σοβαρές ενδοκομματικές κρίσεις, διασπάσεις και εσωτερικές εκκαθαρίσεις, που σχεδόν απείλησαν την ύπαρξη του κόμματος.²¹

Η διεθνής διάσταση της σταλινοποίησης άφησε επίσης ανεξίτηλο σημάδι στον ελληνικό κομμουνισμό. Καθώς το ΚΚΕ ήρθε ακόμα πιο κοντά στον αυστηρά ιεραρχημένο κόσμο του διεθνούς κομμουνισμού, έπρεπε να δίνει αναφορά στην Κομιντέρν για τις καθημερινές δράσεις του μέχρι και στην παραμικρή λεπτομέρειά τους. Ακόμα και η προσωπική ζωή των στελεχών του ΚΚΕ βρισκόταν πλέον υπό τον εξονυχιστικό έλεγχο της Κομιντέρν και των Σοβιετικών αξιωματούχων της. Το ΚΚΕ έπρεπε να δίνει αναφορά για την ιδιωτική ζωή των μελών του, ακόμα και για τις οικογενειακές τους καταβολές, τις δεξιότητές τους και τις συγγενικές και ερωτικές τους σχέσεις. Μέχρι και τη δεκαετία του '50, ο μηχανισμός ελέγχου και εσωτερικής εκκαθάρισης που ονομάστηκε «ανακαταγραφή», και που είχε θεσπιστεί από την ίδια την Κομιντέρν το 1919, λειτουργούσε ως μηχανισμός δημόσιου εξευτελισμού και ταπείνωσης για όσους «έπρεπε» να εξευτελιστούν και να ταπεινωθούν. Η σταλινοποίηση ενίσχυσε τον έλεγχο στο κόμμα σε ασφυκτικό βαθμό, καθώς η Κομιντέρν αναμειγνυόταν πλέον με καθοριστικό τρόπο στα εσωτερικά του ΚΚΕ. Το 1931, φερειπείν, απευθείας και χωρίς προηγούμενη διαβούλευση, όρισε νέους ηγέτες, που τα μέλη του ΚΚΕ ούτε καν γνώριζαν. Οι νέοι ηγέτες ήταν εκπαιδευμένοι μπολσεβίκοι που εντάχθηκαν στην κομματική δομή προερχόμενοι από τις πολιτικές σχολές της Μόσχας. Ο Νίκος Ζαχαριάδης, ο πλέον φημισμένος ηγέτης του ΚΚΕ, ο οποίος διορίστηκε στην ηγεσία το 1931, είχε περάσει μέχρι τότε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του μακριά από την Ελλάδα, ενώ ήταν μέλος του ρωσικού Μπολσεβικικού Κόμματος πριν ακόμα ενταχθεί στο ΚΚΕ.

Το ΚΚΕ, όπως παντού τα κομμουνιστικά κόμματα, διαμόρφωσε σταδιακά μια σταλινική οργανωτική κουλτούρα. Αυτή χαρακτηρίστηκε από δύο μοιραία φαινόμενα: την *προσωπολατρία* και τον *συγκεντρωτισμό*. Μέσω της συστηματικής και δημόσιας προβολής της χαρισματικότητας του αρχηγού, η προσωπολατρία λειτούργησε ως στρατηγική νομιμοποίησης της υπέρτατης αρχής.²² Ο συγκεντρωτισμός αποτέλεσε το εργαλείο πειθάρχησης που επέβαλε την προσωπολατρία και απέτρεπε, στο μέτρο του δυνατού, τις διαφοροποιήσεις. Σε

21. Studer, *The Transnational*: 30.

22. E. A. Rees, «Leader Cults: Varieties, Preconditions and Functions», στο Balázs Ápor κ.ά. (επιμ.), *The Leader Cult in Communist Dictatorships. Stalin and the Eastern Bloc*, MacMillan, Νέα Υόρκη, 2004: 3.

στιγμές κρίσης, τα δύο φαινόμενα οδήγησαν σε βιαστικές και αυθαίρετες αποφάσεις, καθώς και σε απηνείς εκκαθαρίσεις κομματικών μελών.

Σχεδόν όλα τα ευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα υποβλήθηκαν στη σταλινοποίηση, ωστόσο καθένα έχει τη δική του ιστορία σχετικά με το πώς συντελέστηκε αυτή η διεργασία. Σε αντίθεση με άλλες χώρες, η σταλινοποίηση στην Ελλάδα συνδέθηκε με συγκεκριμένη ομάδα κομμουνιστών απaráττικ ιεραποστόλων, αρκετοί εκ των οποίων δεν είχαν γεννηθεί στην Ελλάδα αλλά κατάγονταν από την ελληνική διασπορά της Οθωμανικής Τουρκίας και της Ρωσίας. Μερικοί από αυτούς δεν είχαν οικογένεια ή άλλους κοινωνικούς δεσμούς στην Ελλάδα, ενώ πολλοί είχαν περάσει από τις κομματικές σχολές της Μόσχας και συχνά μιλούσαν ρωσικά ή τουρκικά εξίσου καλά ή και καλύτερα απ' ό,τι τα ελληνικά. Αυτοί οι Ιησουίτες του σταλινισμού, θα λέγαμε, αποτέλεσαν την πρωτοπορία της διαδικασίας σταλινοποίησης στο εσωτερικό του ελληνικού κομμουνιστικού κόμματος. Η ζωή αυτών των ανδρών και των (ελάχιστων) γυναικών συνδέθηκε άρρηκτα με την τύχη του διεθνούς κομμουνισμού. Η τραγική ιστορία του ελληνικού κομμουνισμού δεν μπορεί να γίνει κατανοητή αν δεν εξετάσει κανείς την άνοδο και την πτώση αυτών των στελεχών, καθώς και τους ιδιαίτερους δεσμούς που διατηρούσαν με το διεθνές κέντρο.

Η παγκόσμια διάσταση του ελληνικού κομμουνισμού

Ο κομμουνισμός ως παγκόσμιο φαινόμενο, λοιπόν, διαμόρφωσε εντός του δυναμικές που είναι αδύνατον να κατανοηθούν αν τον αντιμετωπίσουμε μόνο ως εθνικό ή περιφερειακό φαινόμενο. Το παρόν βιβλίο αποτελεί την πρώτη συστηματική προσπάθεια ενδελεχούς εξέτασης του ελληνικού κομμουνισμού υπό το πρίσμα της παγκόσμιας ιστορίας. Επιχειρεί να εντοπίσει τα σημεία σύγκλισης του ΚΚΕ με τα κομμουνιστικά κόμματα των γειτονικών κρατών, την Κομιντέρν, τη Σοβιετική Ένωση και τους μολσεβίκους στη διάρκεια της περιόδου 1918-1956. Η περίοδος αυτή υπήρξε για την Ελλάδα όχι μόνο εξαιρετικά ταραχώδης αλλά και ιδιαίτερα τραγική, καθώς περικλείει τις καταστροφικές συνέπειες του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, μιας τριπλής ξένης κατοχής και ενός πολυαίμακτου εμφυλίου.

Το παρόν βιβλίο αποσκοπεί να δείξει πώς το περίπλοκο αυτό παρελθόν μπορεί να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε όχι μόνο τον ελληνικό κομμουνισμό αλλά και σημαντικές πτυχές του βαλκανικού και του ευρωπαϊκού κομμουνισμού στη διάρκεια του 20ού αιώνα. Κατά συνέπεια, μέσω της μακροϊστορικής μεθοδολογικής προσέγγισής του και της παγκόσμιας ιστορικής θεώρησής του,

το παρόν βιβλίο αποτελεί κάτι παραπάνω από μια ιστορία ενός εθνικού κομμουνιστικού κόμματος· συνιστά μια ιστορία του διεθνούς κομμουνισμού από τη σκοπιά της νοτιοανατολικής ευρωπαϊκής περιφέρειάς του.

Το βιβλίο χωρίζεται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος, το οποίο καλύπτει την περίοδο 1918-1939, εστιάζει στον ρόλο που διαδραμάτισαν η Κομιντέρν και η Βαλκανική Κομμουνιστική Ομοσπονδία στον μετασχηματισμό του ΚΚΕ από έλασσον σοσιαλιστικό κόμμα σε σημαντική εγχώρια πολιτική δύναμη, ενώ παράλληλα ανιχνεύει την αρχική ανάμειξη του κόμματος στον διεθνή κομμουνιστικό κόσμο. Το δεύτερο μέρος καλύπτει τη θυελλώδη και μετασχηματιστική περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και των πρώτων χρόνων του Ψυχρού Πολέμου (1939-1956). Καταλήγει με το περίφημο 20ό Συνέδριο του σοβιετικού κομμουνιστικού κόμματος, όπου ο Νικίτα Χρουστσόφ αποκήρυξε τα εγκλήματα του σταλινισμού.

Το Κεφάλαιο 1 (*Η εμπειρία της μπολσεβικοποίησης στα Βαλκάνια*) εστιάζει στη γέννηση και στα πρώτα χρόνια του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος, όπως εντάσσονται στο πλαίσιο των σχέσεων του με τα βαλκανικά κομμουνιστικά κόμματα και με τη Μόσχα. Όπως δείχνει το εν λόγω κεφάλαιο, η μπολσεβικοποίηση δεν ήταν απλώς η επιβολή νορμών, στάσεων και πολιτικών «από τα πάνω» αλλά μια πολύ πιο περίπλοκη και δύσκολη διαδικασία στην οποία ενεπλάκησαν συγχρόνως σχεδόν όλοι οι κομμουνιστές των Βαλκανίων. Η ίδρυση της Βαλκανικής Κομμουνιστικής Ομοσπονδίας (ΒΚΟ) σηματοδότησε το πρώτο βήμα στη διαδικασία μπολσεβικοποίησης των κομμουνιστικών κομμάτων της περιοχής, τα οποία θεωρήθηκε ότι δεν λειτουργούσαν ως ευδιάκριτα εθνικά κόμματα, αλλά, πρώτα και κύρια, ως μια σχεδόν ενιαία βαλκανική επαναστατική οργάνωση υπό την αιγίδα της Κομιντέρν. Από τη στιγμή που το ΚΚΕ προσχώρησε στην Κομιντέρν, εντάχθηκε σε ένα δίκτυο δομών, αξιών, θεσμών, προσωπικοτήτων και δράσεων που είχε επίκεντρο τη Μόσχα. Αυτό το διεθνές δίκτυο διαμόρφωσε την οργανωσιακή κουλτούρα και την πολιτική ταυτότητα των Ελλήνων συντρόφων. Κατά την πρώτη δεκαετία της ύπαρξης του κόμματος, πολλές ήταν οι διαφωνίες που ανέκυψαν στο εσωτερικό του κόμματος, καθώς ορισμένα στελέχη του προσπάθησαν μάταια να αντισταθούν στις ομογενοποιητικές πιέσεις της μπολσεβικοποίησης. Ωστόσο, η Μόσχα και η Κομιντέρν εκμεταλλεύτηκαν το συμβολικό τους κύρος, καθώς και το διαπραγματευτικό πλεονέκτημα των άφθονων ανθρώπινων, υλικών και συμβολικών πόρων τους, προκειμένου να θέσουν το ΚΚΕ υπό την κηδεμονία τους.

Το Κεφάλαιο 2 (*Ο βαλκανικός κομμουνισμός και το Εθνικό Ζήτημα*) αναδεικνύει τις δραματικές συνέπειες της αλληλεπίδρασης κομμουνισμού και εθνικισμού στα Βαλκάνια. Μια κρίσιμη σύγκρουση διεξήχθη ανάμεσα στις

δύο αυτές δυνάμεις με την έξαρση του «Μακεδονικού Ζητήματος» – μιας διεθνούς αντιπαράθεσης αναφορικά με το μέλλον αυτής της πολυεθνικής περιοχής των Βαλκανίων, αντιπαράθεσης με καταστροφικές συνέπειες για το ελληνικό κόμμα. Οι προγενέστερες διαφωνίες γύρω από θέματα μεταρρύθμισης και επανάστασης ωχριούσαν σε σχέση με τα ζητήματα που έφερε στο προσκήνιο η απόφαση που έλαβε το 1923-1924 η ΒΚΟ να υποστηρίξει τη δημιουργία μιας ενιαίας, ανεξάρτητης Μακεδονίας. Εντούτοις, παρά την παρατεταμένη εσωτερική κρίση και την αντίσταση που πρόβαλε το ΣΕΚΕ(Κ) στην Κομιντέρν, οι Έλληνες κομμουνιστές συμμορφώθηκαν στα κελεύσματα του διεθνούς κέντρου.

Το Κεφάλαιο 3 (*Η εμπειρία της σταλινοποίησης*) εξετάζει τη διαδικασία σταλινοποίησης του ελληνικού κομμουνιστικού κόμματος, δείχνοντας πως αυτή δεν αποτέλεσε απότομη ιδεολογική στροφή αλλά σταδιακή διαδικασία, που έλαβε χώρα από το 1924 και μετά. Η διαδικασία σταλινοποίησης, η οποία εξελίχθηκε παράλληλα με τη «ρωσοποίηση» του κόμματος, ξεκίνησε με την επαναλειτουργία της σοβιετικής πρεσβείας στην Αθήνα, γεγονός που διευκόλυνε σε μεγάλο βαθμό τις επαφές του ΚΚΕ με τη Μόσχα. Η διαδικασία εντάθηκε με την άφιξη των απεσταλμένων της Κομιντέρν από τη Μόσχα, αν και ο ειδικός ρόλος του Γκεόργκι Δημητρόφ ως ηγέτη της ΒΚΟ επέδρασε καταλυτικά σε αυτήν. Λόγω των σύνθετων παραγόντων που επέδρασαν στη σταλινοποίηση, η διαδικασία κορυφώθηκε σε δύο διαφορετικές φάσεις: η πρώτη έλαβε χώρα στα τέλη της δεκαετίας του 1920, ενώ η δεύτερη στις αρχές της δεκαετίας του 1930. Εξαιτίας του γεγονότος ότι η εποπτεία της Μόσχας στο ελληνικό κόμμα εντάθηκε, η σταλινοποίηση συνοδεύτηκε από μια διαδικασία «αποβαλκανοποίησης» του ελληνικού κομμουνιστικού κόμματος, με αποτέλεσμα τη μεταστροφή στην πολιτική που ακολουθήθηκε στο Μακεδονικό Ζήτημα.

Το Κεφάλαιο 4 (*Ελληνικά διλήμματα*) εξετάζει τα προβλήματα που αντιμετώπισε το ΚΚΕ με τη σοβιετική εξωτερική πολιτική κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Από τη μια, το σύμφωνο Ρίμπεντροπ-Μολότοφ του 1939 και αργότερα η βρετανοσοβιετική συμφωνία του Οκτωβρίου του 1944 περί σφαιρών επιρροής στα Βαλκάνια προκάλεσαν ιδιαίτερες δυσκολίες και διλήμματα για το ΚΚΕ. Από την άλλη, η αντίσταση κατά του φασισμού ανήγαγε τους Έλληνες κομμουνιστές σε πρωταγωνιστές, γεννώντας προσδοκίες ότι, μετά την Απελευθέρωση, θα μπορούσε να σημειωθεί στη χώρα μια ριζική πολιτική αλλαγή, όπως τελικά συνέβη στα υπόλοιπα Βαλκάνια. Προς τα τέλη του πολέμου, οι Έλληνες, οι Γιουγκοσλάβοι και οι Αλβανοί κομμουνιστές δραματίζαν μείζονα ρόλο στην πολιτική σκηνή των αντίστοιχων χωρών τους.

Επιπλέον, όταν ο Κόκκινος Στρατός εισήλθε στη Ρουμανία και τη Βουλγαρία, το σύνολο των Δυτικών Δυνάμεων φάνηκε να αναγνωρίζει ότι η ισορροπία δυνάμεων στη Νοτιοανατολική Ευρώπη είχε αλλάξει. Και ενώ οι Έλληνες κομμουνιστές θεώρησαν ότι αυτό σήμαινε πως είχε ωριμάσει ο καιρός για την από καιρό επαγγελόμενη επανάσταση, ο Στάλιν, παρά την υπόσχεση του Τίτο ότι θα υποστήριζε τους συντρόφους του στον Νότο, επέλεξε να τηρήσει παθητική στάση –καθώς εξακολουθούσε να δεσμεύεται από τη συμμαχία που είχε συνάψει με τους Βρετανούς και τους Αμερικανούς στη διάρκεια του πολέμου–, έχοντας διαφορετικά σχέδια για τη μικρή πλην όμως στρατηγικής σημασίας χώρα της Μεσογείου.

Το Κεφάλαιο 5 (*Βαλκανικές αποφάσεις*) εξετάζει τον τρόπο που η ηγεσία του ΚΚΕ προσπάθησε να βρει τον δρόμο της σε αυτό το αβέβαιο μεταπολεμικό διεθνές περιβάλλον και επαναξιολογεί τα υπερεθνικά αίτια του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου. Όταν τον Μάιο του 1945 ο γενικός γραμματέας του ΚΚΕ Νίκος Ζαχαριάδης επιστρέφει στην Αθήνα μετά τον τετραετή εγκλεισμό του στο στρατόπεδο συγκέντρωσης του Νταχάου, μια νέα εποχή φάνηκε να ξημερώνει για το ΚΚΕ. Ζωντανός θρύλος και άφθαρτος από την ήττα των Δεκεμβριανών, ο Ζαχαριάδης, σε συνεργασία με κομμουνιστές ηγέτες από το Βελιγράδι και τη Σόφια, αρχίζει να καταστρώνει στρατηγικές υπό την εποπτεία της Μόσχας. Ο Εμφύλιος Πόλεμος, που φούντωσε και πάλι σταδιακά από το 1946, δεν θα ήταν δυνατός χωρίς αυτήν τη διεθνή κομμουνιστική εμπλοκή και την προοπτική μιας αποφασιστικής σημασίας βοήθειας απ' έξω. Η κομματική ηγεσία μετέφερε την έδρα της στο Βελιγράδι, συνεργαζόμενη καθ' όλη τη διάρκεια της εμφύλιας σύρραξης με τα αδελφά κόμμάτα της στα Βαλκάνια και στην Ανατολική Ευρώπη.

Τέλος, το Κεφάλαιο 6 (*Η Λαϊκή Δημοκρατία των εκτοπισμένων*) εστιάζει στο ξεκίνημα του Ψυχρού Πολέμου, από τον Αύγουστο του 1949 έως το 1956. Η ήττα του ΚΚΕ στον Εμφύλιο Πόλεμο προκάλεσε εκ νέου αλλαγές στο κόμμα. Περίπου ογδόντα χιλιάδες άνθρωποι εγκατέλειψαν την Ελλάδα και εγκαταστάθηκαν πίσω από το νεοεμφανιζόμενο «Σιδηρούν Παραπέτασμα», ενώ οι ηγέτες του ΚΚΕ μετακινήθηκαν και πάλι, αυτή τη φορά στο Βουκουρέστι της Ρουμανίας. Σε αντίθεση με τους Ισπανούς Δημοκρατικούς που κατέφυγαν κυρίως στη Δύση μετά την ήττα στον Ισπανικό Εμφύλιο, στην περίπτωση της Ελλάδας οι ανατολικοευρωπαϊκές Λαϊκές Δημοκρατίες ήταν εκείνες που αποτέλεσαν το καταφύγιο των ηττημένων, διαμόρφωσαν σε βάθος την πολιτική κουλτούρα και την πολιτική και κοινωνική διαδρομή τους και τους εξέθεσαν στα διαφορετικά ρεύματα που κυριάρχησαν στον μεταπολεμικό διεθνή κομμουνιστικό κόσμο. Όταν ο Στάλιν πέθανε τον Μάρτιο του

1953, το ΚΚΕ έπρεπε να προσαρμοστεί στις αλλαγές που συντελούνταν στο σοβιετικό μπλοκ. Η στάση της νέας ηγεσίας στη Μόσχα δεν ήταν ιδιαίτερω θετική απέναντι στους Έλληνες σταλινικούς. Ως εκ τούτου, η ανακόλουθη διαδικασία αποσταλινοποίησης στον διεθνή κομμουνιστικό κόσμο εξώθησε γι' άλλη μια φορά το ΚΚΕ σε παρατεταμένη κρίση. Οι Έλληνες κομμουνιστές, διασκορπισμένοι καθώς ήταν σε ολόκληρη την ευρωπαϊκή ήπειρο, έπρεπε να βρουν έναν τρόπο να συμφιλιώσουν τις διαφορετικές αντιλήψεις τους περί του νοήματος του κομμουνισμού. Ενώ μετά την απώλεια του Στάλιν όλα τα κομμουνιστικά κόμματα επιδόθηκαν σε ενδοσκόπηση, το ΚΚΕ βρέθηκε ψυχικά θρυμματισμένο όσο κανένα άλλο κόμμα.